

การบูรณาการหลักพุทธศาสตร์กับการบริหารการศึกษา Integration of the Buddhist Principle in Educational Administration

พระมหาเผด็จ จิรกุล (จงสกุลศิริ)^๑
ศิริพร ทั่นศรี^๒

บทคัดย่อ

พระพุทธศาสนาเป็นศาสตร์แห่งการเรียนรู้ที่มีเป้าหมายสูงสุดคือความดับทุกข์ คำสอนที่พระพุทธองค์ตรัสสอนเป็นไปเพื่อความสงบเย็น เป็นไปเพื่อความไม่มีเวร เป็นไปเพื่อความสุขของผู้ปฏิบัติและบุคคลที่อยู่รอบข้างตลอดจนถึงสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบตัว ผู้เรียนพุทธศาสตร์สามารถประเมินผลการเรียนของตนเองได้ด้วยตนเอง ดังคำที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน พระพุทธศาสนามีหลักคำสอนเกี่ยวกับการศึกษาอยู่จำนวนมาก หลักคำสอนเหล่านี้หากได้นำมาศึกษาวิเคราะห์ อธิบาย ตีความ จัดทำเป็นหลักวิชาการ บูรณาการให้เข้ากับยุคสมัยแล้ว ก็น่าจะสามารถนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการบริหารการศึกษาและพัฒนามนุษย์ได้อย่างมีประสิทธิภาพอีกทางหนึ่ง การบูรณาการหลักพระพุทธศาสนากับการบริหารการศึกษาเข้าด้วยกันจึงเป็นการนำสิ่งที่เป็ศาสตร์ที่มีคำสอนสืบทอดมายาวนานกว่า ๒๕๐๐ ปีมาใช้กับศาสตร์สมัยใหม่ เพื่อให้เกิดการนำไปใช้อย่างเหมาะสม ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตมนุษย์ พัฒนาคุณภาพสิ่งแวดล้อม และพัฒนาสังคมให้มีความสุข

คำสำคัญ: หลักพุทธศาสตร์ ,การบริหารการศึกษา ,การบูรณาการ.

Abstract

Buddhism is the science of learning with the cessation of suffering as its ultimate goal. The Buddha's teachings are for calmness, nonviolence and happiness and peacefulness of the practitioners and the people concerned. The learners of Buddhism can evaluate their own learning by themselves as the Buddha said, 'A wise man can realize by himself.' There are teachings concerning learning and education in Buddhism. If those teachings are to be studied, interpreted, explained, classified and integrated with modern system, that can be a successful and effective tool in education administration and human development. Integrating Buddhist principles to educational administration is to put into practice appropriately in improving the quality of human life, developing environmental quality and bringing society to a happy society.

Keywords: Buddhist Principles, educational Administration, Integration

^๑หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

^๒คณะบริหารธุรกิจ มหาวิทยาลัยนอร์ทกรุงเทพ

บทนำ

พระพุทธศาสนาเกิดจากคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ได้ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์ เองและทรงสอนผู้อื่นให้รู้ตามที่เรียกว่าพระธรรม ส่วนผู้ที่รู้ตามพระพุทธองค์เรียกว่าพุทธสาวกในฝ่าย ชาย พุทธสาวิกาในฝ่ายหญิง ส่วนผู้ที่ออกบวชตามเพื่อทำพระนิพพานให้แจ้งเรียกว่า สงฆ์สาวก ผู้ที่รู้ แจ้งเห็นจริงตามคำสอนของพระพุทธองค์สามารถกำจัดอาสวะกิเลสให้หมดไปจากใจแล้วเรียกว่า พระ อริยสาวก “สาวก ในคำวัดใช้หมายถึงผู้ฟังโอวาทานุสาสนีหรือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าโดยเคารพ ใช้เรียกทั้งที่เป็นบรรพชิตและคฤหัสถ์ เช่น ใช้ว่า พระอรหันตสาวก พระสงฆ์สาวก ภิกษุสาวก ภิกษุณีสาวิกา และใช้หมายถึงลูกศิษย์ของศาสดาอื่นๆ ด้วย เช่น สาวกของนิครนถ์นาฏบุตร สาวกของพราหมณ์พาวรี เป็นต้น” ในปัจจุบันมีการนำไปใช้หลากหลายมาก ถึงขนาดที่ว่าเป็นผู้ที่ติดตามทีมฟุตบอลทีมใดทีมหนึ่งยังเรียกตัวเองว่าเป็นสาวกของทีมนั้นได้

การบริหารการศึกษาหมายถึงกิจกรรมต่างๆ ที่บุคคลหลายคนร่วมกันดำเนินการ เพื่อพัฒนาสมาชิกของสังคมในทุกๆ ด้าน นับแต่ บุคลิกภาพ ความรู้ ความสามารถ เจตคติ พฤติกรรม คุณธรรม เพื่อให้มีค่านิยมตรงกันกับความต้องการของสังคม โดยกระบวนการต่างๆ ที่อาศัยควบคุมสิ่งแวดล้อมให้มีผลต่อบุคคล และอาศัยทรัพยากร ตลอดจนเทคนิคต่างๆ อย่างเหมาะสม เพื่อให้บุคคลพัฒนาไปตรงตามเป้าหมายของสังคมที่ตนดำเนินชีวิตอยู่

ในบทความนี้ผู้เขียนมีวัตถุประสงค์ที่จะนำเสนอในประเด็นเกี่ยวกับหลักคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเกี่ยวกับการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้และการเผยแผ่พระพุทธศาสนา หลักทฤษฎีการบริหารการศึกษา และการนำหลัก

พระพุทธศาสนามาบูรณาการใช้ในการบริหารการศึกษาอย่างไร รายละเอียดของแต่ละประเด็นจะได้นำเสนอต่อไป

หลักคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

คำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่มีบันทึกไว้ในพระไตรปิฎกที่สืบทอดคำสอนไว้ ได้สอน กันมาว่ามีถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น แบ่งเป็น พระวินัยปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมชั้น พระสุตตันต ปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมชั้น และ พระอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระธรรมชั้น ได้มีผู้ตั้งคำถามกันว่า มีหลักเกณฑ์อะไรในการนับใครเป็นผู้นับ และทำไมนับได้เพียง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น

คำตอบที่หาได้คือจากพระไตรปิฎก (ขุ. เถร. (ไทย) ๒๖/๓๙๗/๔๐๕) แสดงไว้ดังนี้ “พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น เป็น ไฉน ? จริงอยู่ พระพุทธพจน์ทั้งหมดนี้และมี ๘๔,๐๐๐ ประเภท ด้วยสามารถแห่งพระธรรมชั้น ที่พระอานนทรวรรณแสดงไว้อย่างนี้ว่า ธรรมทั้งหลายที่ดำรงอยู่ของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเรียนมาจากพระพุทธเจ้า ๘๒,๐๐๐ จากพระภิกษุ ๒,๐๐๐ รวมเป็น ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น”

มี คำ ถา ม อีก ว่า คำ สอน ในพระพุทธศาสนาพระพุทธองค์มุ่งเน้นสอนให้ปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นอย่างเดียวหรือ มีคำสอนที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขในโลกนี้หรือไม่อย่างไร ทรงมีหลักในการสอน หรือจะเรียกตามภาษาปัจจุบันว่าทรงบริหารการศึกษาไว้อย่างไร มีแนวคิดในการสร้างเครือข่ายการ ศึกษาอย่างไร จึงทำให้พระพุทธศาสนาแผ่ขยายไปสู่ชาวโลกจนกระทั่งสืบทอดมาถึงปัจจุบัน

จากการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก เราจะพบว่า พระไตรปิฎก เป็นคัมภีร์ที่บรรจุคำสอนของพระพุทธศาสนา ซึ่งเรียกรวมๆ ว่า พุทธ

ธรรม คำว่าพระไตรปิฎก มาจากภาษาบาลี
ติปิฎก แปลว่า ตะกร้าสามใบ หรือคำสอนสาม
หมวด (ติ หมายถึง สาม ปิฎก หมายถึง ตำรา
คัมภีร์ หรือกระจัด) ซึ่งคำสอนสามหมวดนี้
ได้แก่

๑. พระวินัยปิฎก หรือ พระวินัย
ได้แก่ประมวลระเบียบข้อบังคับของบรรพชิตที่
พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้สำหรับภิกษุและ
ภิกษุณี

๒. พระสุตตันตปิฎก หรือ พระสูตร
ได้แก่ประมวลพระพุทธรพจน์ที่พระพุทธเจ้าทรง
แสดงย้งที่ต่างๆ ให้เหมาะกับบุคคล สถานที่ และ
เหตุการณ์ มีเรื่องราวประกอบ

๓. พระอภิธรรมปิฎก หรือ พระ
อภิธรรม ได้แก่ประมวลคำสอนที่เป็นหลัก
วิชาการล้วนๆ ไม่เกี่ยวกับบุคคลหรือเหตุการณ์
ไม่มีเรื่องราวประกอบ

ในหนังสือหลักสูตรนักธรรมชั้นตรี
วิชาพุทธประวัติ ในเนื้อหาสาระเกี่ยวกับการ
ดำเนินพุทธกิจตลอด ๔๕ พรรษาของพระพุทธ
องค์ เราจะพบว่าหัวข้อธรรมที่พระพุทธองค์ทรง
ใช้สอนมากที่สุด คือ อนุปพิกขา ๕ อริยสัจ ๔
มรรคมงคล ๘ ส่วนพระสูตรใหญ่ๆ เช่น อัมมจัก
กัปวัตตสูตร อาทิตตปริยายสูตร อนัตตลักขณ
สูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่พุทธสาวกเพียง
ครั้งเดียว แต่ก็มีพระสูตรที่ทรงแสดงครั้งเดียวแต่
มีความสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนามาถึง
ปัจจุบันคือ ทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ ในวันขึ้น
๑๕ ค่ำ เดือน ๓

โอวาทปาฏิโมกข์มีความสำคัญต่อ
การเผยแผ่และการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ของ
พระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก เนื้อหาใจความ
ของโอวาทปาฏิโมกข์สรุปได้ ๓ ส่วนคือ
อุดมการณ์ ๓ หลักการ ๓ วิธีการ ๖

อุดมการณ์ชาวพุทธ ๓ ประการ
ประกอบด้วย มีความอดทนทุกรูปแบบ มีพระ

นิพพานเป็นเป้าหมาย ไม่เหยียบย่ำรังแกทำลาย
ผู้อื่น

หลักการของชาวพุทธ ๓ ประการ
ประกอบด้วย ไม่ทำความชั่วทั้งปวง ทำความดีให้
ถึงพร้อม ทำจิตใจให้ผ่องใส

วิธีการเผยแผ่ของชาวพุทธมี ๖
ประการประกอบด้วย ไม่ว่าร้ายใคร ไม่ทำร้าย
ใคร สรรวมมารยาทและศีล รมัถระวังเรื่องการ
กิน รมัถระวังเรื่องการนอนการนั่งในที่อัน
สมควร รมัถระวังใจ

พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค
เจ้าอาศัยโอวาทปาฏิโมกข์เป็นแนวทางในการ
ทำงานขยายงานเผยแผ่พระพุทธศาสนา ขยาย
เครือข่ายการเรียนรู้พุทธธรรม โดยมีเป้าหมายใน
การทำงานเผยแผ่ด้วยการตอกย้ำอุดมการณ์ลง
ในใจอย่างมั่นคง มีเป้าหมายชีวิตที่สูงส่งคือพระ
นิพพาน มีหลักการที่ชัดเจนว่าอะไรบ้างที่ควรทำ
(กุศลธรรม) อะไรบ้างที่ไม่ควรทำอย่างเด็ดขาด
(อกุศลธรรม) และที่สำคัญคือการทำสมาธิภาวนา
เพื่อให้จิตใจสะอาดบริสุทธิ์ ผ่องใส และยังมี
วิธีการในการทำงานที่ไม่ก่อเวร ไม่ก่อศัตรู ไม่เป็น
ที่รังเกียจของชาวบ้าน อยู่อย่างพอเพียงเพียงพอ
ไม่อยู่ในที่โอ้อวดอันจะเป็นที่ตำหนิของชาวบ้าน
มีความสำรวมในทุกอิริยาบถอันส่งผลมาจากการ
ฝึกใจให้สงบอย่างดี

ในการขยายเครือข่ายการเรียนรู้
พระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ทรงประทาน
โอวาทไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตพินแล้ว
จากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพยและของมนุษย์
แม้เธอทั้งหลายก็พินแล้วจากบ่วงทั้งปวงที่เป็น
ของทิพยและของมนุษย์เช่นกัน เธอทั้งหลาย จง
จาริกไป เพื่อประโยชน์และความสุขแก่คนหมู่มาก
เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล
และความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ ขอจงอย่าได้
ไปรวมทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรม งามใน
เบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด จง

ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถ ทั้งพยัญชนะ
ครบบริบูรณ์บริบูรณ์ สัตว์ทั้งหลายจำพวกที่มีธูลี
คือกิเลสในจักขุน้อยมีอยู่ เพราะไม่ได้ฟังธรรม
ย่อมเสื่อม ผู้รู้ทั่วถึงธรรมจักมี ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย แม้เราก็จักไปยังตำบลอุรุเวลาเสนา
นิคม เพื่อแสดงธรรม” (วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐)

ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้น
พระพุทธองค์ทรงได้พระสาวกเป็นกำลังหลักใน
การขยายเครือข่ายการเรียนรู้ ทำให้
พระพุทธศาสนาแพร่หลายไปอย่างรวดเร็ว จึง
นับว่าพระสงฆ์สาวกเป็นผู้มี บทบาทสำคัญยิ่ง
เพราะพระสงฆ์สาวกเป็นส่วนหนึ่งของพระ
รัตนตรัยและเป็นส่วนหนึ่งของ พุทธบริษัท (ภิกษุ
ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา) ซึ่งถือว่าเป็น
องค์ประกอบหลักของพระพุทธศาสนา พระสงฆ์
สาวกของพระพุทธเจ้าในสมัยพุทธกาลส่วนใหญ่
เป็นพระอรหันต์ ผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูก
ทาง ปฏิบัติสมควร และยึดมั่นในคุณธรรมของนัก
เผยแผ่ มีปฏิปทาน่าเลื่อมใส สมบูรณ์ด้วยวิชา
และจรณะ คือความรู้และความประพฤติ จึง
สามารถเผยแผ่หลักธรรมคำสอนของ
พระพุทธเจ้าให้แพร่หลายได้อย่างรวดเร็วและมี
ประสิทธิภาพ กระทั่งสามารถสืบต่ออายุ
พระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง มั่นคงมาจนถึง
ปัจจุบัน

ทฤษฎีทางการบริหารและวิวัฒนาการการ บริหารการศึกษา

ทฤษฎี หมายถึง แนวความคิดหรือ
ความเชื่อที่เกิดขึ้นอย่างมีหลักเกณฑ์มีการ
ทดสอบและการสังเกตจนเป็นที่แน่ใจ ทฤษฎีเป็น
เซต (Set) ของมโนทัศน์ที่เชื่อมโยงซึ่งกันและกัน
เป็นข้อสรุปอย่างกว้างที่พรรณนาและอธิบาย
พฤติกรรมการบริหารองค์การทางศึกษาอย่าง
เป็นระบบ ถ้าทฤษฎีได้รับการพิสูจน์บ่อยๆ ก็จะ
กลายเป็นกฎเกณฑ์ ทฤษฎีเป็นแนวความคิดที่มี

เหตุผลและสามารถนำไปประยุกต์ และปฏิบัติได้
ทฤษฎีมีบทบาทในการให้คำอธิบายเกี่ยวกับ
ปรากฏทั่วไปและชี้แนะการวิจัย ได้แก่

ระยะที่ ๑ ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๘๗ –
๑๙๔๕ (ภาวนิดา ธาตุศรีสุทธี, ๒๕๔๒: ๑๐) ยุค
นักทฤษฎีการบริหารสมัยดั้งเดิม (The Classical
organization theory) แบ่งย่อยเป็นดังนี้

๑. กลุ่ม การจัดการเชิง
วิทยาศาสตร์ (Scientific Management)
ของเฟรดเดอริก เทย์เลอร์ (Frederick Taylor)
ความมุ่งหมายสูงสุดของแนวคิดเชิงวิทยาศาสตร์
คือ จัดการบริหารธุรกิจหรือโรงงานให้มี
ประสิทธิภาพและประสิทธิผลสูงสุด Taylor มอง
คนงานแต่ละคนเปรียบเสมือนเครื่องจักรที่
สามารถปรับปรุงเพื่อเพิ่มผลผลิตขององค์การได้
เจ้าของตำรับ “The one best way” คือ
ประสิทธิภาพของการทำงานสูงสุดจะเกิดขึ้นได้
ต้องขึ้นอยู่กับสิ่งสำคัญ ๓ อย่างคือเลือกคนที่มี
ความสามารถสูงสุด (Selection) ฝึกอบรม
คนงานให้ถูกวิธี (Training) และหาสิ่งจูงใจให้เกิด
กำลังใจในการทำงาน (Motivation) ก็คือผลผลิต
ของยุคอุตสาหกรรมในงานวิจัยเรื่อง “Time
and Motion Studies” เวลาและการ
เคลื่อนไหว เชื่อว่ามีวิธีการทางวิทยาศาสตร์ที่
จะบรรลุวัตถุประสงค์เพียงวิธีเดียวที่ดีที่สุด เขา
เชื่อในวิธีแบ่งงานกันทำ ผู้ปฏิบัติระดับล่างต้อง
รับผิดชอบต่อระดับบน เทย์เลอร์ เสนอระบบการ
จ้างงาน (จ่ายเงิน) บนพื้นฐานการสร้างแรงจูงใจ
สรุปหลักวิทยาศาสตร์ของเทย์เลอร์สรุปง่ายๆ
ประกอบด้วย ๓ หลักการดังนี้ การแบ่งงาน
(Division of Labors) การควบคุมดูแลบังคับ
บัญชาตามสายงาน (Hierarchy) และการจ่าย
ค่าจ้างเพื่อสร้างแรงจูงใจ (Incentive payment)

๒. กลุ่มการบริหารจัดการ
(Administration Management) หรือ ทฤษฎี
บริหารองค์การอย่างเป็นทางการ (Formal

Organization Theory) ของ อังรีฟาโยล (Henri Fayol) บิดาของทฤษฎีการปฏิบัติการ และการจัดการตามหลักบริหาร ทั้ง Fayol และ Taylor จะเน้นตัวบุคคลปฏิบัติงานและ วิธีการทำงาน ได้ประสิทธิภาพและประสิทธิผลแต่ก็ไม่มองด้าน “จิตวิทยา” (ภาวิดา ธาราศรีสุทธิ, ๒๕๔๒: ๑๗) Fayol ได้เสนอแนวคิดในเรื่องหลักเกี่ยวกับการบริหารทั่วไป แต่ลักษณะที่สำคัญมีดังนี้ ๑) หลักการทำงานเฉพาะทาง (Specialization) คือการแบ่งงานให้เกิดความชำนาญเฉพาะทาง ๒) หลักสายบังคับบัญชา เริ่มจากบังคับบัญชาสูงสุดสู่ระดับต่ำสุด ๓) หลักเอกภาพของบังคับบัญชา (Unity of Command) ๔) หลักขอบข่ายของการควบคุมดูแล (Span of control) ผู้ดูแลหนึ่งคนต่อ ๖ คนที่จะอยู่ใต้การดูแลจึงจะเหมาะสมและมีประสิทธิภาพที่สุด ๕) การสื่อสารแนวตั้ง (Vertical Communication) การสื่อสารโดยตรงจากเบื้องบนสู่เบื้องล่าง ๖) หลักการแบ่งระดับการบังคับบัญชาให้น้อยที่สุด คือ ไม่ควรมีสายบังคับบัญชายืดยาว หลายระดับมากเกินไป ๗) หลักการแบ่งความรับผิดชอบระหว่างสายบังคับบัญชาและสายเสนานิการ (Line and Staff Division)

จากหลักการบริหารทั่วไปของ Fayol ทำให้ต่อมา Luther Gulick ได้นำมาปรับต่อยอดเป็นที่รู้จักกันดีในตัวย่อที่เรียกว่า “POSDCoRB” กลายเป็นคัมภีร์ของการจัดการองค์การในต้นยุคของศาสตร์การบริหารซึ่งตัวย่อแต่ละตัวมีความหมาย ได้แก่ P-Planning หมายถึง การวางแผน O-Organizing หมายถึง การจัดองค์การ S-Staffing หมายถึง การจัดคนเข้าทำงาน D-Directing หมายถึง การสั่งการ Co-Coordinating หมายถึง ความร่วมมือ R-Reporting หมายถึง การรายงาน และ B-Budgeting หมายถึง งบประมาณ

ทฤษฎีบริหารองค์การในระบบราชการ (Bureaucracy) มาจากแนวคิดของ แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) ที่กล่าวถึง หลักการบริหารราชการประกอบด้วย หลักของฐานอำนาจจากกฎหมาย การแบ่งหน้าที่และความรับผิดชอบ ที่ต้องยึดระเบียบกฎเกณฑ์ การแบ่งงานตามความชำนาญการเฉพาะทาง การแบ่งงานไม่เกี่ยวกับผลประโยชน์ส่วนตัว มีระบบความมั่นคงในอาชีพ

จะอย่างไรก็ตามระบบราชการก็มีทั้งข้อดีและข้อเสีย ซึ่งในด้านข้อเสีย คือ สายบังคับบัญชายืดยาวการทำงานต้องอ้างอิงกฎระเบียบ จึงชักช้าไม่ทันการแก้ไขปัญหาในปัจจุบัน เรียกว่า ระบบ “Red tape” ในด้านข้อดี คือ ยึดประโยชน์สาธารณะเป็นหลัก การบังคับบัญชา การเลื่อนขั้นตำแหน่งที่มีระบบระเบียบ แต่ในปัจจุบันระบบราชการกำลังถูกแทรกแซงทางการเมืองและทางเศรษฐกิจ ทำให้เริ่มมีปัญหา

ระยะที่ ๒ ระหว่าง ค.ศ. ๑๙๔๕ – ๑๙๕๘ (ภาวิดา ธาราศรีสุทธิ, ๒๕๔๒: ๑๐) ยุคทฤษฎีมนุษยสัมพันธ์ (Human Relation) Follette ได้นำเอาจิตวิทยามาใช้และได้เสนอการแก้ปัญหาคัดแย้ง (Conflict) ไว้ ๓ แนวทางดังนี้

๑. Domination คือ ใช้อำนาจอีกฝ่ายสยบลง คือให้อีกฝ่ายแพ้ให้ได้ ไม่คืน
๒. Compromise คือ คนละครึ่งทาง เพื่อให้เหตุการณ์สงบโดยประนีประนอม
๓. Integration คือ การหาแนวทางที่ไม่มีใครเสียหน้า ได้ประโยชน์ทั้ง ๒ ทาง (ชนะชนะ) นอกจากนี้ Follette ให้ทัศนะน่าฟังว่า “การเกิดความขัดแย้งในหน่วยงานเป็นความพึงปรารถนาของการบริหาร” (ภาวิดา ธาราศรีสุทธิ, ๒๕๔๒: ๒๕)

การวิจัยหรือการทดลองฮอว์ธอร์น (Hawthorn Experiment) ที่ เมโย (Mayo)

กับคณะทำการวิจัยเริ่มที่ข้อสมมติฐานว่า สิ่งแวดล้อมมีผลต่อประสิทธิภาพการทำงานของ คนงาน มีการค้นพบจากการทดลองคือมีการ สร้างกลุ่มแบบไม่เป็นทางการในองค์กร ทำให้ เกิดแนวความคิดใหม่ที่ว่า ความสัมพันธ์ของ มนุษย์ มีความสำคัญมาก ซึ่งผลการศึกษาดทดลอง ของเมโยและคณะ พอสรุปได้ดังนี้ คนเป็น สิ่งมีชีวิต จิตใจ ขวัญ กำลังใจ และความพึงพอใจ เป็นเรื่องสำคัญในการทำงาน เงินไม่ใช่ สิ่งล่อใจที่ สำคัญแต่เพียงอย่างเดียว รางวัลทางจิตใจมีผล ต่อการจูงใจในการทำงานไม่น้อยกว่าเงิน การ ทำงานขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมทางสังคม มากกว่าสภาพแวดล้อมทางกายภาพคับที่อยู่ได้ คับใจอยู่ยาก ข้อคิดที่สำคัญ การตอบสนองคน ด้านความต้องการศักดิ์ศรี การยกย่อง จะส่งผล ต่อประสิทธิภาพและประสิทธิผลในการทำงาน จากแนวคิด “มนุษย์สัมพันธ์”

ระยะที่ ๓ ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๙๕๘ – ปัจจุบัน (ภาวิดา ธราศรีสุทธิ, ๒๕๔๒: ๑๑) ยุค การใช้ทฤษฎีการบริหาร (Administrative Theory) หรือการศึกษาเชิงพฤติกรรมศาสตร์ (Behavioral Science Approach) ยึดหลัก ระบบงานร่วมกับความสัมพันธ์ของคนและ พฤติกรรมขององค์กร ซึ่งมีแนวคิดหลักการ ทฤษฎี ดังต่อไปนี้

เชสเตอร์ ไอ บาร์นาร์ด (Chester I Barnard) เขียนหนังสือชื่อ The Function of The Executive ที่กล่าวถึงงานในหน้าที่ของ ผู้บริหารโดยให้ความสำคัญต่อบุคคลระบบของ ความร่วมมือองค์กร และเป้าหมายขององค์กร กับความต้องการของบุคคลในองค์กรต้องสมดุล กัน

ทฤษฎีของมาสโลว์ ว่าด้วยการจัด อันดับขั้นของความต้องการของมนุษย์ (Maslow – Hierarchy of needs) เป็นเรื่องแรงจูงใจแบ่ง ความต้องการของมนุษย์ตั้งแต่ความต้องการด้าน

กายภาพ ความต้องการด้านความปลอดภัย ความ ต้องการด้านสังคม ความต้องการด้านการเคารพ – นับถือ และประการสุดท้าย คือ การบรรลุ ศักยภาพของตนเอง (Self actualization) คือมี โอกาสได้พัฒนาตนเองถึงขั้นสูงสุดจากการ ทำงาน แต่ความต้องการเหล่านั้นต้องได้รับการ สนองตอบตามลำดับขั้น

ทฤษฎี X ทฤษฎี Y ของแมคกรีกอร์ (Douglas MC Gregor Theory X, Theory Y) เขาได้เสนอแนวความคิดการบริหารอยู่บนพื้นฐานของ ข้อสมมติฐานเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ต่างกัน

ทฤษฎี X (The Traditional View of Direction and Control) ทฤษฎีนี้เกิดข้อสมมติฐานดังนี้ คือ คนไม่ชอบทำงาน และหลีกเลี่ยง ความรับผิดชอบ คนไม่ทะเยอทะยาน และไม่คิด ริเริ่ม ชอบให้การสั่ง คนเห็นแก่ตนเองมากกว่า องค์กร คนมักต่อต้านการเปลี่ยนแปลง คนมักโกง และหลอกลวง ผลการมองธรรมชาติของมนุษย์ เช่นนี้ การบริหารจัดการจึงเน้นการใช้เงิน วัตถุ เป็นเครื่องล่อใจ เน้นการควบคุม การสั่งการ เป็น ต้น

ทฤษฎี Y (The integration of Individual and Organization Goal) ทฤษฎี ข้อนี้เกิดจากข้อสมมติฐานดังนี้ คือ คนจะให้ความ ร่วมมือ สนับสนุน รับผิดชอบ ขยัน คนไม่เกลียด คร้านและไว้วางใจได้ คนมีความคิดริเริ่มทำงาน ถ้าได้รับการจูงใจอย่างถูกต้อง คนมักจะพัฒนา วิธีการทำงาน และพัฒนาตนเองอยู่เสมอ ผู้บังคับบัญชาจะไม่ควบคุมผู้ใต้บังคับบัญชาอย่าง เข้มงวด แต่จะส่งเสริมให้รู้จักควบคุมตนเองหรือ ของกลุ่มมากขึ้น ต้องให้เกียรติซึ่งกันและกันจาก ความเชื่อที่แตกต่างกัน ทำให้เกิดระบบการ บริหารที่แตกต่างกันระหว่างระบบที่เน้นการ ควบคุมกับระบบที่ค่อนข้างให้อิสระภาพ

อูชิ (Ouchi) ชาวญี่ปุ่นได้เสนอ ทฤษฎี Z (Z Theory) (William G. Ouchi)

ศาสตราจารย์แห่งมหาวิทยาลัย UCLA (U of California Los Angeles) ทฤษฎีนี้รวมเอาหลักการของทฤษฎี X , Y เข้าด้วยกัน แนวความคิดก็คือ องค์การต้องมีหลักเกณฑ์ที่ควบคุมมนุษย์ แต่มนุษย์ก็รักความเป็นอิสระ และมีความต้องการหน้าที่ของผู้บริหารจึงต้องปรับเป้าหมายขององค์การให้สอดคล้องกับเป้าหมายของบุคคลในองค์การ สรุปได้ว่า ทฤษฎีเข้าด้วยกัน มีองค์ประกอบที่สำคัญ ๔ ประการ คือ ๑) การทำให้ปรัชญาที่กำหนดไว้บรรลุ ๒) การพัฒนาผู้ใต้บังคับบัญชาให้ทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ ๓) การให้ความไว้วางใจแก่ผู้ใต้บังคับบัญชา ๔) การให้ผู้ใต้บังคับบัญชามีส่วนร่วมในการตัดสินใจ

การนำหลักทฤษฎีมาใช้

การนำหลักทฤษฎีใดมาใช้นั้น ผู้บริหารต้องวิเคราะห์ สภาพปัญหาของโรงเรียนของตนเอง ว่า ควรนำทฤษฎีใดมาใช้ในการแก้ปัญหาให้เหมาะสมกับสภาพของโรงเรียน การใช้ SWOT วิเคราะห์สภาพภายนอกและภายใน โรงเรียนหากเราและรู้เรา ให้บรรยายครั้งก็ชนะ ร้อยครั้ง” เป็นหนึ่งประเด็นกลยุทธ์ด้านการศึกษาของจีนในสมัยโบราณ กล่าวไว้เพื่อแสดงถึง การศึกษาวิเคราะห์เพื่อให้รู้จุดอ่อน จุดแข็งของตนเองและคู่แข่ง ซึ่งจะนำมาซึ่งการกำหนดกลยุทธ์หรือแนวทางการสร้างความสำเร็จในการบริหารดำเนินงาน ได้ๆได้ตามประสงค์ การศึกษาวิเคราะห์องค์กร หน่วยงานหรือของตัวบุคคล เพื่อทบทวนจุดแข็ง (Strengths) จุดอ่อน (Weakness) โอกาส (Opportunities) อุปสรรค (Threats) ในการทำงานหรือเรียกสั้นๆว่า SWOT Analysis เป็นหนึ่งในเครื่องมือของการศึกษาวิเคราะห์เพื่อนำไปสู่การแก้ไขปัญหาขององค์กร หน่วยงาน หรือระดับบุคคล สามารถนำไปใช้ประโยชน์ในการบริหารองค์กรได้

หลากหลาย ทั้งนี้ SWOT Analysis เป็นการระดมความคิดของคนที่เกี่ยวข้อง มีส่วนร่วมในการทำงานร่วมกัน ในหลายๆ มุมมอง ที่จะช่วยในการกำหนดปัญหา กำหนดวิธีแก้ปัญหานั้น ประเด็นกลยุทธ์ และวางแนวทางแก้ไขปัญหาได้อย่างถูกต้อง

การนำทฤษฎีการบริหารมาใช้สำหรับผู้บริหารที่เป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลง จำเป็นต้องพัฒนาอยู่เสมอไม่หยุดนิ่ง ตามหลักวงจรเดมมิง คือ วางแผน ปฏิบัติ ตรวจสอบ และพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ไม่มีทฤษฎีใดดีที่สุด แต่ละทฤษฎีเหมาะสมในแต่ละสถานการณ์ ดังที่คนโบราณกล่าวว่าไฟไหม้ในป่า ให้ใช้กิ่งไม้สดดับไฟ ไฟไหม้กลางทะเลทรายให้ใช้ทรายดับไฟ ไฟไหม้ริมแม่น้ำให้ใช้น้ำดับไฟ หรือที่นิยมพูดกันคือเอาน้ำใกล้ดับไฟใกล้นั่นเอง

การบูรณาการพระพุทธศาสนากับการบริหารการศึกษา

ปัจจุบัน สถาบันการศึกษาต่างๆ ได้พยายามคิดค้นแสวงหาศาสตร์ใหม่ๆ เพื่อพัฒนาวิชาการให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้นที่สำคัญได้มีนักวิชาการกลุ่มหนึ่งได้ให้ความสนใจที่จะย้อนกลับมาดู คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระไตรปิฎกซึ่งเปรียบเสมือนมรดกที่แห่งความรู้ ที่ได้ซึมลึกเข้าไปสู่วิญญาณของคนเอเชียทั้งทางด้านความคิดและอุดมการณ์ของคนไทยที่ทุกอย่าง ล้วนแล้วแต่มีความผูกพันกับพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ซึ่งความเป็นจริงเช่นว่านี้ไม่เว้นแม้แต่ศาสตร์ที่ว่าด้วยการเมือง (พระครูโสภณปริยัติสุธี, ๒๕๕๒) ดังนั้น ทฤษฎีการเมือง หรือทฤษฎีรัฐศาสตร์ในพระไตรปิฎกจึงเป็นนวัตกรรมของศาสตร์ร่วมสมัยซึ่งกำลังท้าทายนักรัฐศาสตร์อยู่ในขณะนี้ ในปัจจุบัน นักวิชาการทั้งคนไทยและต่างประเทศ ได้หันมา

สนใจและมีความต้องการที่จะพัฒนาศาสตร์ในสาขาวิชาของตนเองให้มีความเจริญก้าวหน้าและสามารถในอันที่จะพร้อมประยุกต์ใช้กับศาสตร์แขนงต่างๆ จนเกือบจะเป็นสหวิทยาการไปหมดแล้ว แม้ความรู้ดั้งเดิมของพระพุทธศาสนา คือพระไตรปิฎกก็เป็นแหล่งความรู้ที่รอการพิสูจน์และพัฒนาด้วยการประยุกต์ใช้กับศาสตร์ต่าง ๆ เช่นกัน ในการนี้ทางมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้กำหนดหลักสูตรสาขาวิชาที่มีความเกี่ยวข้องกับพระไตรปิฎกถึง ๑๔ ศาสตร์ (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘) ดังนี้

๑. นิเวศวิทยาในพระไตรปิฎก (Ecology in Tipitaka) ได้เข้าไปศึกษาคำสอนในพระไตรปิฎก ที่มีความเกี่ยวข้องกับระบบนิเวศวิทยา โดยเน้นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม เช่น สภาพที่อยู่อาศัย ป่าไม้ ฝน พืช ผู้คนในสังคม ฯลฯ มนุษย์กับธรรมชาติ เช่น แม่น้ำลำคลอง ต้นไม้ ภูเขา ฯลฯ แนวทางในการอนุรักษ์และการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมในบริบทต่างๆ

๒. วิชาสาธารณสุขในพระไตรปิฎก (Health Care in Tipitaka) การเข้าไปศึกษาคำสอนในพระไตรปิฎกที่เกี่ยวกับเรื่องโรคภัยไข้เจ็บ ยา อาหาร การบริโภคปัจจัย ๔ การบริหารร่างกายให้มีความแข็งแรงมีสุขภาพดีอยู่เสมอ การรักษาพยาบาล การพักผ่อน และจริยธรรมของผู้รักษาพยาบาล เป็นต้น

๓. วิชานิเทศศาสตร์ในพระไตรปิฎก (Communication in Tipitaka) การเข้าไปศึกษาคำสอนในพระไตรปิฎกที่เกี่ยวกับหลักการรูปแบบที่ใช้วิธีการสื่อสารของพระพุทธเจ้า และจริยธรรมกับการสื่อสารอันเป็นสิ่งที่สำคัญสำหรับวิชาชีพ

๔. พระพุทธศาสนากับการสังคมสงเคราะห์ (Buddhism and Social Works)

การเข้าไปศึกษาถึงความหมายขอบข่ายของสังคมสงเคราะห์ หลักการ รูปแบบ และวิธีการสังคมสงเคราะห์ในพระไตรปิฎก โดยเน้นพระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้าตามแนวโลกัตถจริยาและบทบาทของพระสงฆ์ในการสังคมสงเคราะห์ทั้งในอดีตและปัจจุบันเพื่อให้เป็นแบบแผนให้กับสังคมชุมชนที่ต้องการรูปแบบการสงเคราะห์แนวพุทธไปใช้ให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลสูงสุด

๕. ศีลศาสตร์ในพระไตรปิฎก (Education in Tipitaka) เป็นการเข้าไปศึกษาคำสอนในพระไตรปิฎกที่เกี่ยวกับการศึกษาโดยเน้นเป้าหมายของการศึกษาตามไตรสิกขา อันประกอบไปด้วยศีล-สมาธิ-ปัญญา ซึ่งกระบวนการจัดการศึกษาตามแบบกัลยาณมิตรและแบบโยนิโสมนสิการ วิธีสอนของพระพุทธเจ้าผู้ซึ่งเป็นพระบรมครูเอกของโลก คุณธรรมและจริยธรรมของความเป็นครู

๖. จิตวิทยาในพระไตรปิฎก (Psychology in Tipitaka) เข้าไปศึกษาคำสอนเรื่องจิตและเจตสิกในพระไตรปิฎกเปรียบเทียบกับทฤษฎีจิตวิทยาตะวันตกปัจจุบัน พฤติกรรมของมนุษย์ตามแนวจิต ๖ การฝึกจิตด้วยสมถะและวิปัสสนา

๗. อักษรจารึกในพระไตรปิฎก (Tipitaka Scripts) ศึกษาอักษรต่างๆ ที่ใช้ในการจารึกพระไตรปิฎก คือ อักษรเทวนาครี สิ่งหล ขอม พม่า มอญ อักษรธรรมล้านนา อีสาน และโรมัน

๘. สังคมวิทยาในพระไตรปิฎก (Sociology in Tipitaka) ศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดและทฤษฎีหลักทางสังคมวิทยาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เปรียบเทียบคุณค่าและความสำคัญของสังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์กับสังคมวิทยาทั่วไป

๙. เศรษฐศาสตร์ในพระไตรปิฎก (Economics in Tipitaka) ศึกษาวิเคราะห์แนว และทฤษฎีหลักทางเศรษฐศาสตร์ที่ปรากฏใน พระไตรปิฎก จริยธรรมของผู้ผลิตและผู้บริโภค เปรียบเทียบเศรษฐศาสตร์ตามพุทธศาสตร์กับ เศรษฐศาสตร์ทั่วไป

๑๐. พุทธประวัติในพระไตรปิฎก (Life of Buddha in Tipitaka) ศึกษาและ วิเคราะห์พุทธประวัติและพุทธจริยาวัตรที่ปรากฏ ในพระไตรปิฎกโดยอาศัยอรรถกถาและฎีกา ประกอบ

๑๑. การอ่านพระไตรปิฎกภาค ภาษาอังกฤษ (Reading Tipitaka in English) ศึกษาการอ่านบทคัดเลือกจากพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ในภาค ของภาษาอังกฤษ

๑๒. ทฤษฎีสังคมวิทยาและ มานุษยวิทยาในพระไตรปิฎก (Socio-Anthropological Theory in Tipitaka) ศึกษา ถึงแนวความคิดและทฤษฎีทางด้านสังคมวิทยา และมานุษยวิทยา เช่น ทฤษฎีวิวัฒนาการ ทฤษฎี อันตรสัมพันธ์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มีอัครัญญสูตร จักกวัตติสูตร และสังคาลสูตร โดยเปรียบเทียบคุณค่าและความสำคัญของ สังคมวิทยาและมานุษยวิทยาตามแนว พระพุทธศาสนากับสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ทั่วไป

๑๓. หลักการสังคมสงเคราะห์ใน พระไตรปิฎก (Principles of Social Works in Tipitaka) ศึกษาถึงแนวความคิด หลักการ ตลอดจน เป้าหมายของการสังคมสงเคราะห์ตามหลัก พระพุทธศาสนาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น จริยา ๓ สังคหัตถ์ ๔ ขรวาสาธรรม ๔ ทิศ ๖ เป็นต้น

๑๔. รัฐศาสตร์ในพระไตรปิฎก (Political Science in Tipitaka) ศึกษา

วิเคราะห์แนวคิดและทฤษฎีหลักทางรัฐศาสตร์ที่ ปรากฏในพระไตรปิฎก หลักธรรมของผู้บริหาร เปรียบเทียบรัฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์กับ รัฐศาสตร์ทั่วไป

แม้ว่าพระไตรปิฎกจะถูกนำมา ประยุกต์กับศาสตร์ต่างๆ อย่างกว้างขวางถึง ๑๔ สาขาวิชา และในอนาคตจะมีศาสตร์ต่างๆ เข้ามา ศึกษาพัฒนาร่วมอีก เช่น นิติศาสตร์ รัฐ ประศาสนศาสตร์ประวัติศาสตร์ เป็นต้น ทั้งนี้ก็ เพื่อพัฒนาให้ทันต่อความต้องการของสังคมอย่าง แท้จริง และศาสตร์เหล่านี้เองก็ต้องรอการพิสูจน์ อยู่อย่างมากพร้อมทั้งรอรับการท้าทายจาก นักวิชาการรุ่นต่อไปให้เข้ามาศึกษาและจัดระบบ อย่างถูกต้องเป็นกระบวนการต่อไป

บทสรุป

การศึกษาแบบบูรณาการ หรือ สห วิทยาการโดยเน้นพระไตรปิฎกเป็นศูนย์กลางนั้น ทำให้พระไตรปิฎกหรือ คำสั่งสอนของ พระพุทธศาสนาได้พัฒนาก้าวหน้าไปอีก นอกจากนั้นยังได้เพิ่มความสนใจให้กับคนนอก วงการพุทธศาสนามากยิ่งขึ้นอีกด้วย โดยเฉพาะ อย่างยิ่ง กลุ่มนักวิชาการโดยการสนับสนุนของ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติได้ ดำเนินการศึกษาวិชาการตามแนวพุทธศาสตร์ โดยได้ศึกษาความเป็นไปได้และการเปรียบเทียบกับ วิชาการทางสังคมศาสตร์ ๕ สาขากล่าวคือ ศักดิ์ศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์ จิตวิทยาตาม แนวพุทธศาสตร์ สังคมวิทยาตามแนวพุทธ ศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์ และ รัฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์ ผลของความ พยายามได้ปรากฏออกมาในรูปเอกสารตีพิมพ์ ตามชื่อของวิชาการทั้ง ๕ สาขาเหล่านั้น โดยสังเขป ต่อมาวิชาเหล่านี้ได้ปรากฏอยู่ใน หลักสูตรการศึกษาของสถาบันอุดมศึกษาหลาย แห่ง พร้อมกันได้มีการค้นคว้าเนื้อหาเพิ่มเติม

เพื่อให้วิชาการเหล่านี้มีความสมบูรณ์และน่าสนใจมากยิ่งขึ้น (จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์, ๒๕๔๘: ๑)

เมื่อมีการประยุกต์ศาสตร์ หรือ การบูรณาการศาสตร์ทั้งหลายเข้ากับแนวพุทธศาสตร์แล้วย่อมส่งผลถึงการพัฒนาสาขาวิชาการนั้นๆ ให้เข้าไปสู่มิติทางการศึกษาค้นคว้าต่อไปอีก โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่มีความพยายามใน

การบูรณาการพุทธศาสตร์กับรัฐศาสตร์เข้าด้วยกันแล้วก็ยังจุดประกายให้นักการศาสนาและนักวิชาการเข้ามาศึกษาเพื่อเปรียบเทียบมากยิ่งขึ้น ความจำเป็นในการศึกษาในแนวบูรณาการนี้ไม่ใช่จะมีเฉพาะปัจจุบัน คาดว่าในอนาคตจะมีการบูรณาการการบริหารการศึกษา พระพุทธศาสนาเข้ากับศาสตร์ทุกแขนงเลยทีเดียว แม้แต่วิทยาศาสตร์ก็ไม่เว้น

บรรณานุกรม

- จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์. **สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๘.
- พระครูโสภณปริยัติสุธี. **รัฐศาสตร์ในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- ภาวิดา ธาราศรีสุทธิ, และวิบูลย์ ไตรณะบุตร. **หลักและทฤษฎีการบริหารการศึกษา**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๒.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **หลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิต พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.